

Dorota Pyć
Paulina Zajadło-Węglarz

Organizacja pozarządowa jako *amicus curiae* przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka

1. Troska o słuszną ochronę praw człowieka oraz ich rozwój

Organizacje pozarządowe (*non-governmental organizations* – NGOs)¹ odgrywają istotną rolę w ochronie i rozwoju praw człowieka na świecie i w Europie². Państwom członkowskim Rady Europy³ i zarazem stronom Europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (EKPC)⁴ coraz trudniej ignorować działania, które są podejmowane przez organizacje pozarządowe w trosce o słuszną ochronę praw człowieka oraz ich rozwój, zwłaszcza wtedy, gdy argumenty natury etycznej lub społeczno-ekonomicznej, przedstawiane przez organizacje pozarządowe występujące jako *amicus curiae* („przyjaciół sądu”), opierają się na silnej podstawie prawnej oraz są legitymizowane.

Uwzględniając kryterium przedmiotowego zakresu działania organizacji pozarządowych, oddziałujących międzynarodowo, zdecydowanie największą grupę stanowią te organizacje pozarządowe, które działają na rzecz praw człowieka i wykonują swoje zadania na płaszczyźnie krajowej. Ich status prawny jest uregulowany w prawie krajowym, chociaż wiele z nich określa się jako międzynarodowe pozarządowe organizacje praw człowieka, a dzieje się tak przede wszystkim z tego względu, że ich

1 Rada Gospodarcza i Społeczna Narodów Zjednoczonych (ECOSOC) uznała, że organizacje pozarządowe to tacy uczestnicy stosunków międzynarodowych, którzy nie zostali utworzeni na podstawie prawa międzynarodowego i posiadają charakter *non profit*; ECOSOC Res.288/10 z 27 lutego 1950 r. i ECOSOC Res.1296 (XLIV) z 23 maja 1968 r.

2 Organizacje pozarządowe uczestniczą w m.in. pracach: Komisji Praw Człowieka, instytucjach OBWE, Rady Europy oraz Unii Europejskiej. Podstawą prawną współpracy z NZ jest art. 71 Karty Narodów Zjednoczonych. NGOs mogą współpracować na poziomie proceduralnym oraz bezpośredniej interwencji w Komisji Praw Człowieka i podkomisji na podstawie rezolucji 1296 ECOSOC z 1968 r. oraz reguł proceduralnych (75 i 76); www.un.org.

3 www.coe.int.

4 Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., ratyfikowana przez RP, opublikowana w Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284, Protokół nr 11, Dz. U z 1998 r. Nr 147, poz. 962; tekst scalony:

www.bip.ms.gov.pl/Data/files/_public/bip/prawa_czlowieka/ets.006.pdf.

działalność przekracza granice jednego państwa⁵. Z tego też względu problemem statusu prawnego międzynarodowych organizacji pozarządowych zainteresowała się Rada Europy. W dniu 24 kwietnia 1986 r. została otwarta do podpisu Europejska konwencja o uznawaniu osobowości prawnej międzynarodowych organizacji pozarządowych (CETS nr 124)⁶, która weszła w życie po złożeniu trzech wymaganych ratyfikacji w dniu 1 stycznia 1991 r. Do dnia dzisiejszego ratyfikowało ją jedenaście państw, co implikuje pytania o stopień zainteresowania państw europejskich rozwojem organizacji pozarządowych w Europie⁷. Konwencja o uznawaniu osobowości prawnej międzynarodowych organizacji pozarządowych zawiera postanowienia dotyczące zdolności oraz wzajemnego uznawania organizacji pozarządowych w celu ułatwienia ich działania na płaszczyźnie europejskiej. Rada Europy opracowuje zalecenia dotyczące statusu prawnego organizacji pozarządowych⁸.

W skierowanym do państw członkowskich zaleceniu w sprawie statusu prawnego organizacji pozarządowych w Europie, które zostało przyjęte przez Komitet Ministrów Rady Europy w dniu 10 października 2007 r.⁹, podkreślono istotny wkład organizacji pozarządowych w rozwój i urzeczywistnienie zasad demokracji oraz praw człowieka, w szczególności przez wpływ na budowanie świadomości społecznej, udział w życiu publicznym oraz zapewnienie przejrzystości i odpowiedzialności władz publicznych, a także życie kulturalne i dobrobyt społeczny społeczeństw demokratycznych i realizację celów oraz zasad Karty Narodów Zjednoczonych¹⁰ i Statutu Rady Europy¹¹.

5 Zob. też. Deklaracja Narodów Zjednoczonych w sprawie praw i odpowiedzialności osób, grup i podmiotów społeczeństwa w zakresie wspierania i ochrony powszechnie uznanych praw człowieka i podstawowych wolności; UNGA.A/RES/53/144.

6 European Convention on the Recognition of the Legal Personality of International Non-governmental Organizations, www.conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/.../124.htm.

7 Konwencja o uznawaniu osobowości prawnej międzynarodowych organizacji pozarządowych (CETS nr 124) została ratyfikowana przez: Austrię, Belgię, Cypr, Francję, Grecję, Holandię, Portugalię, Słowenię, Szwajcarię, Macedonię oraz Wielką Brytanię. Stan ratyfikacji na dzień 16 marca 2013 r.; <http://www.conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=124&CM=8&DF=16/03/2013&CL=ENG>.

8 Np.: *Podstawowe zasady dotyczące statusu organizacji pozarządowych w Europie z 2001 r.*, zawierające wskazówki dotyczące najlepszych praktyk w wielu obszarach oraz *Status prawny organizacji pozarządowych i ich roli w pluralistycznej demokracji*, który składa się z wytycznych dotyczących rozwój i wzmocnienie organizacji pozarządowych w Europie; www.coe.int.

9 Recommendation of the Committee of Ministers to member states on the legal status of non-governmental organizations in Europe, CM/Rec(2007)14; <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1194609>.

10 www.un.org.

11 www.coe.int.

Stwierdzono, że organizacje pozarządowe wnoszą własny wkład przez różne działania, począwszy od pełnienia funkcji narzędzia dla potrzeb komunikacji między różnymi grupami społeczeństwa a władzami publicznymi, przez wspieranie zmian prawa i polityki publicznej, udzielanie pomocy osobom potrzebującym, opracowywanie standardów technicznych i zawodowych, monitorowanie zgodności z istniejącymi zobowiązaniami na mocy krajowych i międzynarodowych norm prawnych, po zapewnienie środków dla potrzeb samorealizacji, realizacji, promowania i ochrony wspólnych interesów.

Zgodnie z zaleceniem z 2007 r., organizacje pozarządowe to samorządowe organy lub organizacje społeczne założone w celu realizacji przede wszystkim niezarobkowych celów swoich założycieli lub członków. Nie obejmują one partii politycznych. Do organizacji pozarządowych zalicza się organy lub organizacje utworzone zarówno przez indywidualne osoby (fizyczne lub prawne), jak i przez grupy takich osób. Organizacje te mogą posiadać strukturę członkowską lub nieczłonkowską. Organizacjami pozarządowymi mogą być organy lub organizacje nieformalne, lub posiadające osobowość prawną. Struktura i zakres działania organizacji pozarządowych może posiadać wymiar krajowy lub międzynarodowy.

Organizacje pozarządowe powinny korzystać z prawa do wolności słowa oraz wszystkich pozostałych praw i wolności zagwarantowanych powszechnie i w skali regionalnej, które są do nich skierowane. NGOs nie powinny podlegać zwierzchności władz publicznych. Organizacje pozarządowe, posiadające osobowość prawną, powinny korzystać z takich samych uprawnień, jakie zwykle otrzymują inne osoby prawne i powinny podlegać zobowiązaniom oraz sankcjami wynikającym z prawa administracyjnego, cywilnego i karnego, tak jak inne osoby prawne. Zaleca się, żeby ramy prawne i podatkowe, mające zastosowanie do organizacji pozarządowych, sprzyjały ich zakładaniu oraz ciągłości działania. Organizacje pozarządowe nie powinny rozdzielać między członków lub założycieli żadnych zysków, które mogą pochodzić z ich działalności, ale mogą wykorzystywać je dla potrzeb realizacji swoich celów. W zaleceniu podkreślono, że działania lub zaniechania władz publicznych dotyczące danej organizacji pozarządowej powinny podlegać kontroli administracyjnej i zaskarżeniu przez taką organizację, przed niezależnym i bezstronnym sądem posiadającym pełną jurysdykcję.

Organizacje pozarządowe mające osobowość prawną powinny posiadać swój statut obejmujący akt ustanawiający organizację lub akt założycielski oraz, w stosownych przypadkach, wszelkie inne dokumenty określające warunki działania organizacji. Statut organizacji pozarządowej, posiadającej osobowość prawną, powinien określać jej nazwę, cele, uprawnienia, najwyższy organ zarządzający, częstotliwość posiedzeń tego organu, procedury zwoływania posiedzeń, sposób, w jaki organ ten zatwierdza sprawozdania finansowe i inne sprawozdania, procedurę zmiany statutu i rozwiązania organizacji lub jej połączenia z inną organizacją pozarządową. Osobowość prawną organizacji pozarządowych powinna być wyraźnie oddzielona od osobowości prawnej ich członków lub założycieli. Organizacja pozarządowa założona przez połączenie dwóch lub większej liczby organizacji pozarządowych powinna przejąć prawa i zobowiązania tych organizacji. Osobowość prawną organizacji pozarządowych może zostać zakończona wyłącznie na mocy dobrowolnego aktu członków danej organizacji (w przypadku organizacji nieczłonkowskich, jej organu zarządzającego) lub (w przypadku upadłości) z powodu przedłużającego się braku aktywności lub poważnego uchybienia.

Obecność tak wielu aktywnych organizacji pozarządowych w Europie jest wyrazem posiadanego przez członków tych organizacji prawa do wolności stowarzyszania się wynikającego z art. 11 EKPC, a także wyrazem przestrzegania przez państwa członkowskie Rady Europy zasad demokratycznego pluralizmu. Należy jednak pamiętać, że działalność organizacji pozarządowych pociąga za sobą zarówno obowiązki, jak i prawa. Działalność europejskich organizacji pozarządowych, zajmujących się ochroną praw człowieka, ma na celu zmniejszenie naruszeń praw człowieka oraz przyczynienie się do rozwoju standardów ochrony praw człowieka w Europie, a także podwyższenie skuteczności wykonywania wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC) przez wpływ na procedury kontrolne. Ponadto, organizacje pozarządowe przyczyniają się do wzmocnienia efektywności systemu ochrony praw człowieka przez prowadzenie badań i analizę ich wyników, które stanowią źródło informacji oraz bazy danych o naruszeniach praw człowieka. Rosnąca rola pozarządowych organizacji zajmujących się ochroną praw człowieka przed ETPC niewątpliwie wpływa także na praktykę innych międzynarodowych sądów i trybunałów

w zależności od przedmiotu i zakresu ich jurysdykcji, m.in. przez przegląd możliwych form uczestnictwa organizacji pozarządowych w postępowaniu przed nimi.

2. „Przyjaciel praw człowieka”, słusznej ich ochrony oraz rozwoju

Instytucja *amicus curiae* – „przyjaciela sądu” wywodzi się z prawa rzymskiego¹². „Przyjaciel sądu” dostarczał sądom informacji w zakresie prawa, niezależnych od wiedzy sędziów. Były to najczęściej autonomiczne opinie prawne w formie ustnych lub niewiążących pisemnych stanowisk¹³. *Amicus curiae* działał jako neutralny doradca. Celem jego działania było pogłębienie wiedzy sądów i udzielenie im pomocy w unikaniu podejmowania błędnych decyzji, chociaż nie był on stroną sporu. Instytucja *amicus curiae* ma również swoje ugruntowane miejsce w systemie *common law*¹⁴. W prawie anglosaskim działanie w charakterze „przyjaciela sądu” (*a friend of the court*) rozwijało się jako instytucja procesowa od XIV w. Każdy, kto zetknął się ze sprawą (*any bystander*), mógł wejść w rolę „przyjaciela sądu” z własnej woli lub woli sądu oraz służyć sądowi pomocą w celu zapobieżenia jakimkolwiek oczywistym błędom, które mogłyby wynikać z niedoinformowania (*uninformed legal or factual error*)¹⁵.

Obecnie instytucja „przyjaciela sądu” może polegać na jego dobrowolnym uczestnictwie w postępowaniu przed sądem. *Amicus curie* to osoba lub organizacja, posiadająca interes lub opinię (zadanie) w przedmiocie sprawy, która nie będąc stroną zwraca się do sądu o zezwolenie na złożenie krótkich sugestii dotyczących okoliczności faktycznych i prawnych w celu oddziaływania na decyzję (zgodnej z własnymi poglądami). „Przyjaciel sądu” może uczestniczyć w procesie bez wyraźnej woli stron lub sądu. Decyzja o występowaniu w procesie w charakterze *amicus curiae* może zależeć od

12 P.M. Collins Jr., *Friends of the Supreme Court: Interest Groups and Judicial Decision Making*, Oxford University Press, New York 2008, s. 38.

13 Zob. R.W. Simpson, M.R. Vasaly, *The Amicus Brief: How to be a Good Friend of the Court*, 2ed., Chicago 2004, s. 2.

14 P.M. Collins Jr., *Friends of the Supreme...*, s. 38.

15 S. Krislov, *The Amicus Curiae Brief: From Friendship to Advocacy*, Yale L.J. 1963, vol. 72, s. 694–721, za: D.P. Steger, *Amicus Curiae: Participant or Friend? The WTO and NAFTA Experience*, [w:] C.D. Ehlermann, A. von Bogdandy, P.C. Mavroidis, Y. Mény, (red.), *European Integration and International Co-Ordination: Studies in Transnational Economic Law in Honour of Claus Dieter Ehlermann*, Kluwer Law International 2002, s. 420.

dyskrecjonalnej decyzji sądu. *Amicus curiae* jako uczestnik procesu występuje jako doradca przy rozwiązywaniu *hard cases*.

Interwencja NGOs jako *amicus curiae* ma pięć głównych celów, którymi są: wzmocnienie pozycji jednostek wnoszących skargę, dając im zewnętrzne wsparcie również w celu gromadzenia obiektywnych argumentów dla poparcia ich stanowiska oraz wzmocnienia sytuacji, w której się znajdują; przedstawienie wspólnych interesów, które nie są reprezentowane przez jednostkę wnoszącą skargę, przyczynienie się do rozwoju prawa międzynarodowego, o ile to możliwe, promowanie gromadzenia funduszy, zwrócenie uwagi opinii publicznej na problem.

Sposób, w jaki organizacja pozarządowa działająca w charakterze „przyjaciela sądu” może pomóc sądowi uporać się z trudnymi przypadkami, charakteryzuje złożoność i różnorodność form i środków oddziaływania. Do technik stosowanych przez organizacje pozarządowe należą: wykorzystanie środki dyplomatycznych, przygotowywanie raportów alternatywnych, sprawozdań i oświadczeń publicznych oraz działania polegające na uświadamianiu opinii publicznej. W niektórych przypadkach *amicus curiae* może służyć komentarzem kwestii prawnych. W innych może również pomóc sądowi w sprawach związanych z badaniami dowodowymi.

Interes organizacji pozarządowej bywa z natury, chociaż nie w każdym przypadku, ogólny i może wyrażać się w pragnieniu promowania interesów publicznych. Nie mniej ważną rolę odgrywa w praktyka organizacji pozarządowych jako *amicus curie*, występujących wówczas w roli „promotora szerszej sprawy”, z tego też względu czasami określanymi mianem lobbystów. Nasuwa się przy tym skojarzenie, co do istoty tej działalności, z rzymską instytucją *actio popularis*¹⁶. Organizacje pozarządowe mają prawo składać skargi do ETPC na podstawie EKPC. Mogą także występować w roli świadków lub ekspertów. Organizacje pozarządowe mogą składać skargi indywidualne, ale tak jak od innych skarżących wymaga się od nich, żeby wykazały, iż są ofiarami łamania praw człowieka¹⁷. Zgodnie z art. 34 Europejskiej konwencji o ochronie praw człowieka: „Trybunał może przyjmować skargi każdej osoby, organizacji pozarządowej

16 Zob. P. Sands, *Principles of International Environmental Law*, Cambridge 2012, s. 148–151; M.T. Kamminga, *Inter-State Accountability for Violations of Human Rights*, University of Pennsylvania Press, 1992, s. 153–155.

17 Por. U. Beyerlin, *The Role of NGOs in International Environmental Litigation*, 2011, s. 360, www.zaoerv.de.

lub grupy jednostek, która uważa, że stała się ofiarą naruszenia przez jedną z Wysokich Układających się Stron praw zawartych w konwencji lub jej protokołach. Wysokie Układające się Strony zobowiązują się nie przeszkadzać w żaden sposób skutecznemu wykonywaniu tego prawa”. Artykuł 34 EKPC przyznaje NGO czynną legitymację procesową do występowania ze skargą indywidualną na naruszanie praw zawartych w Konwencji lub Protokołach do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

Większość poglądów doktryny opowiada się za niemożnością odniesienia lub zastosowania *actio popularis* ze względów proceduralnych. I chociaż nie ma możliwości wniesienia do ETPC skargi w trybie *actio popularis*, to podkreśla się, że art. 34 EKPC jest wyjątkowo pojemny¹⁸ i stwarza możliwość do rozwoju poglądów doktryny. Powstaje zatem na razie retoryczne pytanie o to, czy uczestnictwo organizacji pozarządowych w postępowaniu przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka, które w chwili obecnej może przyjmować wyłącznie formę uczestnictwa *amicus curiae*, powinno stać się bardziej widoczne dzięki wyposażeniu organizacji pozarządowych w legitymację, która może stać się instytucją funkcjonalnie zbliżoną do *actio popularis*.

Obecnie udział *amicus curiae* w postępowaniu przed sądem jest zwykle uzasadniany tym, że działając jako „przyjaciel sądu”, jest on zdolny dostarczyć sądowi lub trybunałowi potrzebnych informacji lub służyć wiedzą w odniesieniu do sporu. *Amicus curiae* jako interwenient w postępowaniu przed ETPC jest postrzegany czasami jako rzecznik służący swoim głosem jak instrumentem ochrony praw człowieka. Stosując parafrazę *amicus curiae* można ten głos w wielu przypadkach nazwać „przyjacielem praw człowieka”.

Europejska Konwencja o ochronie prawa człowieka i podstawowych wolności przez postanowienie, z którego wynika, że Przewodniczący Trybunału może, w interesie wymiaru sprawiedliwości, zaprosić każdą Wysoką Układającą się Stronę, która nie jest stroną w postępowaniu, lub każdą zainteresowaną osobę, inną niż osoba skarżąca, do przedkładania pisemnych uwag i do uczestnictwa w rozprawach (art. 36 ust. 2. EKPC), jest otwarta na udział w postępowaniu *amicus curiae*. Sugerowano, że uzasadnieniem dla takiej regulacji jest to, że wyroki ETPC wpływają na prawa i obowiązki każdego kto pozostaje pod jurysdykcją państwa-strony EKPC. Praktyka wskazuje, że dwoma

18 W. Jasiński, *Bezstronność sądu i jej gwarancje w polskim procesie karnym*, Warszawa 2009, s. 49.

głównymi kategoriami podmiotowymi interwencji są: po pierwsze, osoby lub organizacje, które w jakiś sposób zostały zaangażowane w przedmiot postępowania, a po drugie, organizacje, które są w stanie „rzucić światło” na zagadnienia faktyczne i prawne w postępowaniu przed ETPC.

Europejska Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności w swojej pierwotnej wersji nie zawierała postanowień w zakresie praw do interwencji strony trzeciej. Po pierwszej nieudanej próbie ostatecznie uznano możliwość udziału organizacji pozarządowych w postępowaniu w sprawie z 1981 r., upoważniając przedstawiciela Kongresu Związków Zawodowych (*Trade Union Congress* – TUE) do ustnej prezentacji na podstawie art. 38 (1) Regulaminu Trybunału wówczas obowiązującego¹⁹. Ta sprawa pokazała, że konieczne jest ustalenie podstaw prawnych pozwalających stronie trzeciej na uczestnictwo w postępowaniu przed Trybunałem. Zmieniono Regulamin Trybunału, a następnie reguła ta została wprowadzona do artykułu 36 (2) EKPC po wejściu w życie Protokołu nr 11 do Europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Od tej zmiany coraz więcej spraw przed ETPC było związanych z działalnością *amicus curie*, kreując drogę do traktowania ich jako asystentów sądu zaangażowanych w ochronę dobra publicznego. Od 1 stycznia 1983 r. taka interwencja stała się możliwa na podstawie Protokołu nr 11 do EKPC, zmieniającego Europejską Konwencję o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Zawarta w art. 44 Regulaminu Europejskiego Trybunału Praw Człowieka reguła umożliwia interwencję strony trzeciej na wczesnym etapie, tj. od momentu przekazania wniosku (skargi indywidualnej) do rządu państwa pozwanego, a nie tylko po dopuszczalności, jak wcześniej.

Zatem uwzględniono ewentualne potrzeby potencjalnego interwenienta mogącego zgłosić kwestię wchodzącą w zakres dopuszczalności skargi, zwłaszcza, że art. 36 EKPC nie zawiera normy wprost przewidującej taką interwencję na tym etapie. Ponadto, kiedy odbywa się wysłuchanie przed dopuszczalnością zazwyczaj dotyczy ono zarówno dopuszczalności skargi, jak i meritum sprawy. ETPC był zdania, że nie dopuszczając możliwości interwencji w takich przypadkach, a dopiero po decyzji o dopuszczalności

19 J.E. Viñuales, *Human Rights and Investment Arbitration: The Role of Amici Curiae*, „Revista Colombiana de Derecho Internacional” 2006, vol. 8, s. 242.

skargi, została znacznie ograniczona użyteczność instytucji interwencji dla procesu orzekania, zupełnie niezależnie od faktu pozostawienia interwenienta w poczuciu frustracji.

Potencjalny interwenient musi wykazać zainteresowanie w rozstrzygnięciu postępowania (w interesie jednostki), oraz, że interwencja jest w interesie słusznego wymiaru sprawiedliwości (w interesie sprawiedliwości – dobra ogółu), w tym sensie, że powinna ona wspierać ETPC w prowadzeniu postępowania. Każda strona trzecia w postępowaniu przed Izbą zachowuje ten status przed Wielką Izbą, bez obowiązku złożenia nowego wniosku o dopuszczenie do sprawy. Istotne jest przy tym rozważenie, czy decyzja w sprawie wniosku dotyczącego prawa do interwencji powinna pozostawać w całości w gestii prezesa Trybunału, w porozumieniu z innymi członkami ETPC. Zasadnicze znaczenie mają przy tym sądowe procedury kontroli okoliczności i stopnia, w jakim osoby trzecie mogą interweniować. Zasadne wydaje się to, żeby ostatecznie decydował o tym ETPC. W doktrynie podnosi się, że jeżeli kiedykolwiek interwencja strony trzeciej stanie się prawem *per se*, z niewielką lub pozbawioną dyskrecjonalności mocą ETPC, to mogłoby to stanowić realne zagrożenia dla ETPC i stać się „otwarcie bramy przeciwpowodziowej”. Przewiduje się, że wówczas ETPC będzie „przytłoczony sprawami”²⁰.

Od chwili wejścia w życie Protokołu 14 do EKPC postępowanie przed Komitetem Ministrów stało się bardziej transparentne, a NGOs dysponują szerszym wachlarzem środków oddziaływania. NGOs mogą np. wnioskować w trakcie postępowania przed ETPC o jak najbardziej szczegółowe określenie sposobu wykonania wyroku. Na etapie postępowania w Komitecie Ministrów mają dostęp do rządowych planów i raportów działania, do których mogą zgłaszać uwagi; mogą sprzeciwiać się rządowym wnioskom o zamknięcie sprawy oraz wnioskować o przeniesienie sprawy do procedury zastrzonej, tym samym wywierając presję na rząd. NGOs stanowią „przeciwagę do stanowiska rządowego oraz są dodatkowym, często niezależnym, źródłem informacji dla Sekretariatu”. Wreszcie NGO mogą wnioskować o zwrócenie konkretnej sprawy do ETPC.

20 Zob. N. Vajic, *Some Concluding Remarks on NGOs and the European Court of Human Rights*, [w:] T. Treves, M. Frigessi di Rattalma, A. Tanzi, A. Fodella, C. Pites, C. Ragani (red.), *Civil Society, International Courts and Compliance Bodies*, The Hague 2005, s. 99.

Ważną rolę, którą pełnią NGOs jako „przyjaciele praw człowieka”, jest możliwość oddziaływania na wykonywanie wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Bez poprawy skuteczności wykonywania wyroków na poziomie krajowym reformy, które zostały przeprowadzone przez państwa członkowskie Rady Europy i zarazem państwa-strony EKPC, prawdopodobnie nie przyniosłyby większego skutku. NGOs przez swoje działania o charakterze wewnętrznym (na płaszczyźnie krajowej) oraz zewnętrznym (na europejskiej płaszczyźnie regionalnej), prowadzone na rzecz ochrony praw człowieka, coraz silniej przyczyniają się do wzmocnienia skuteczności wykonywania wyroków ETPC. Pomimo, że reforma ETPC prowadzona na rzecz usprawnienia wykonywania wyroków Trybunału wprowadza nowe zasady kontroli wykonywania wyroków, to podstawową rolę w ich wykonywaniu odgrywają państwa. Wzmocnienie Komitetu Ministrów w zakresie oddziaływania kontrolnego, co do zasady ma charakter pomocniczy w stosunku do niezbędnych środków wykonawczych koniecznych do zastosowanych przez państwo²¹.

3. Działalność „przyjaciela praw człowieka” dla słusznej ochrony praw człowieka oraz ich rozwoju

Reasumując, należy stwierdzić, że opinia *amicus curie* jest znaną w praktyce sądów formą wyrażania poglądu przez organizacje pozarządowe na sprawę rozpatrywaną przed sądem, któremu taka opinia jest przedkładana. Opinia formułowana jest na podstawie informacji oraz badań uzyskanych przy wykonywaniu działalności statutowej. Założeniem *amicus curiae* jest pomoc w kompleksowym rozpatrzeniu sprawy przez sąd, z uwzględnieniem argumentów oraz poglądów, które niekoniecznie mogą być przedstawione przez strony w postępowaniu. Opinia prawna *amicus curiae* to forma działania organizacji społecznych, która znalazła szerokie uznanie w poszczególnych systemach prawnych wielu państw (w szczególności jest popularna w systemach *common law*²²) oraz sądownictwie międzynarodowym, w tym także przed Europejskim

21 Supervision of the Execution of Judgments and Decisions of the European Court of Human Rights. Annual Report 2011; http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/execution/Source/Publications/CM_annreport2011_en.pdf (dostęp: 17.03.2013).

22 M. Swora, A. Trela, *Amicus curiae w postępowaniu antymonopolowym*, „Administracja” 2006, nr 1, s. 79 i n.

Trybunałem Praw Człowieka. Opinia *amicus curiae* nie ma na celu narzucenia sądowi konkretnego rozwiązania ani tym bardziej pouczenia sądu o danym zagadnieniu prawnym. Istotne jest, że organizacja wnosząca opinię nie staje się automatycznie stroną postępowania. Tego typu opinie doradcze stanowią jeden z kluczowych instrumentów prawnych w działalności Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka (dalej zwaną Fundacją) i składane są w wielu sprawach zarówno przed sądami powszechnymi, Naczelnym Sądem Administracyjnym²³, Sądem Najwyższym²⁴ Trybunałem Konstytucyjnym, jak i Europejskim Trybunałem Praw Człowieka w Strasburgu. Pierwsza opinia *amicus curiae*, która została przygotowana przez Fundację i funkcjonującego w ramach niej Programu Spraw Precedensowych, została przedstawiona Europejskiemu Trybunałowi Praw Człowieka w lutym 2005 r. w sprawie *Reinprecht przeciwko Austrii* (skarga nr 67175/01)²⁵. Praktyka składania opinii przyjaciela sądu jest szczególnie rozpowszechniona w państwach anglosaskich, gdzie nierzadko zdarza się, iż strony reprezentowane są przez więcej niż jedną organizację²⁶. W Polsce instytucja ta nie była dotychczas powszechnie stosowana. *Amicus curiae* pomimo braku realnego umocowania w polskim systemie prawnym²⁷ jest znana i szeroko dyskutowana zarówno w doktrynie, jak i w orzecznictwie, w tym w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego, przed którym Fundacja niejednokrotnie występowała w charakterze „przyjaciela sądu”²⁸. Trybunał Konstytucyjny podkreślił, że udział takich organizacji, jak Helsińska Fundacja Praw

23 Zob. uchwała 7 sędziów NSA z 12 grudnia 2007 r. (II OPS 4/05).

24 Zob. opinia przyjaciela sądu po raz pierwszy złożona do Sądu Najwyższego przez Helsińską Fundację Praw Człowieka oraz wyrok Sądu Najwyższego, w którym SN podzielił zdanie wyrażone w opinii Fundacji, że przebywanie w warunkach przeludnienia może naruszać dobra osobiste, takie jak godność człowieka oraz jego prywatność, dostępny na

<http://www.sn.pl/Sites/orzecznictwo/Orzeczenia1/V%20CSK%20431-06-1.pdf> (dostęp: 01.03. 2013).

25 A. Bodnar, B. Grabowska, P. Osik, *Opinie przyjaciela sądu (amicus curiae) w postępowaniu przed Trybunałem Konstytucyjnym w praktyce Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka*, [w:] K. Budziło (red.), *Księga XXV-lecia Trybunału Konstytucyjnego. Ewolucja funkcji i zadań Trybunału Konstytucyjnego – założenia a ich praktyczna realizacja*, Biuro Trybunału Konstytucyjnego, Warszawa 2010, s. 149 i n.

26 *Ibidem*, s. 146.

27 Chociaż sam udział organizacji społecznych w postępowaniu sądowym jest dopuszczalny, zob. M. Bernatt, *Opinia przyjaciela sądu (amicus curiae) jako pomocnicza instytucja prawna w orzecznictwie sądów polskich*, [w:] Ł. Bojarski (red.), *Sprawny sąd. Zbiór dobrych praktyk*, część druga, Warszawa 2008, s. 185.

28 Po raz pierwszy taka opinia trafiła do TK w lipcu 2005 r., w sprawie dotyczącej badania zgodności z Konstytucją regulacji zwrotu kosztów wynagrodzenia obrońcy w wypadku uniewinnienia (sygn. SK 21/04). Opinie *amicus curiae* sporządzono między innymi w sprawach: SK 58/03, dotyczącej maksymalnego czasu stosowania tymczasowego aresztowania, czy też K 21/05, poświęconej problematyce konstytucyjnej wolności zgromadzeń.

Człowieka, w postępowaniu w charakterze, który można określić jako *amicus curiae*, sprzyja dialogowi, jawności i komunikacji społecznej w rozstrzygnięciu sporów konstytucyjnych²⁹. W wyroku z dnia 16 stycznia 2006 r. Trybunał Konstytucyjny stwierdził:

„Prezentacja poglądu przez organizację sprzyja upowszechnieniu wartości konstytucyjnych i kształtowaniu postaw właściwych dla społeczeństwa obywatelskiego. Organizacje społeczne (...) mogą sformułować opinię pozwalającą na bardziej wszechstronną ocenę zagadnienia i zwiększającą społeczną akceptację (...) oraz społeczną kontrolę władzy”³⁰.

Omawiane opinie „przyjaciela sądu” przedstawiane przed ETPC noszą nazwę „interwencji strony trzeciej” (*third party intervention*)³¹ i mogą być zgłaszane po uprzednim uzyskaniu zgody Prezesa Izby Trybunału, w której rozpoznawana jest sprawa³². Organizacje pozarządowe występujące w tej roli wywarły duży wpływ na orzecznictwo Trybunału, budując standardy praw człowieka począwszy od lat osiemdziesiątych i głośnej sprawy *Malone* przeciwko Wielkiej Brytanii, *Vo* przeciwko Francji³³, *D.* przeciwko Irlandii aż po precedensową dla Polski sprawę Alicji Tysiąc³⁴. Największe osiągnięcia w kształtowaniu praktyki przedstawiania opinii przyjaciela sądu ma angielska organizacja pozarządowa *Interrights*, zajmująca się litygacją strategiczną na poziomie międzynarodowym³⁵. Wiele spraw, w których *Interrights* składała skargi lub występowała jako strona trzecia, obecnie jest uważanych za kamienie milowe rozwoju

29 Zob. A. Zieliński, „Państwo i Prawo” 2006, nr 8, s. 122–126.

30 Wyrok TK z 16 stycznia 2006 r. (SK 30/05), uzasadnienie p. III.2.2.

31 P. Leach, *Third Party Intervention*, [w:] *Taking a Case to the European Court of Human Rights*, Oxford University Press, Oxford 2005, s. 49 i n.

32 Zob. Regulamin Europejskiego Trybunału Praw Człowieka Reguła 44 (Interwencja Strony trzeciej) ust. 2 pkt a).

33 W obu przypadkach opinię *amicus curiae* przedstawiła organizacja Center for Reproductive Rights – ta sama, która brała udział przy sprawie Tysiąc przeciwko Polsce.

34 Na temat udziału organizacji pozarządowych przed ETPC zob. M.A. Nowicki, *Rola polskich organizacji pozarządowych w kształtowaniu polskiej polityki zagranicznej wobec praw człowieka*, [w:] A. Bieńczyk-Missala, R. Kuźniar, *Prawa człowieka w polskiej polityce zagranicznej*, PISM, Warszawa 2007, s. 68–76.

35 A. Bodnar, *W poszukiwaniu precedensów – litygacja strategiczna w praktyce Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka*, [w:] A. Śledzińska-Simon, M. Wyrzykowski, *Precedens w polskim systemie prawa*, Zakład Praw Człowieka WPiA UW, Warszawa 2010, s. 150.

standardów praw człowieka w Europie³⁶. Helsińska Fundacja Praw Człowieka w Polsce jest pierwszą, choć nie jedyną, organizacją biorącą aktywny udział w procesach przed Trybunałem w Strasburgu, mogącą, chociaż potencjalnie, prowadzić do zmian w zakresie ochrony praw człowieka³⁷. Fundacja w swoich działaniach wykorzystuje metodę litygacji strategicznej³⁸, mającą na celu osiągnięcie określonego skutku społecznego, prawnego lub politycznego³⁹. Podejmując się udziału w poszczególnych sprawach sądowych o charakterze precedensowych Fundacja dąży do wprowadzenia trwałych zmian prawa lub praktyki orzeczniczej bądź administracyjnej w zakresie ochrony praw człowieka. Skutek konkretnego orzeczenia ma być odczuwalny dla większej liczby potencjalnie zagrożonych ludzi, aniżeli dotyczy tylko jednostki będącej stroną postępowania. Opinie przyjaciela sądu złożone przez Fundację w ETPC dotyczyły m.in.: postępowania lustracyjnego w Polsce (sprawa *Tadeusz Matyjek* przeciwko Polsce); odmowy sporządzenia i wniesienia skargi kasacyjnej przez adwokata lub radcę prawnego wyznaczonego z urzędu (sprawa *Staroszczyk* przeciwko Polsce i *Siałkowska* przeciwko Polsce); jawności posiedzeń sądu decydujących o stosowaniu lub przedłużeniu tymczasowego aresztowania (sprawa *Reinprecht* przeciwko Austrii); postępowania lustracyjnego na Słowacji – ocena pod kątem polskich regulacji (sprawa *Ivan Turek* przeciwko Słowacji); systemowego nieprzestrzegania w Polsce prawa do przerwania ciąży przewidzianego w art. 4a) ustawy o planowaniu rodziny (sprawa *Alicja Tysiąc* przeciwko Polsce); dostępności nieodpłatnej pomocy prawnej i działalności sądów powszechnych w tym zakresie (sprawa *Lucyna Laskowska* przeciwko Polsce)⁴⁰. Istotne

36 *Ibidem*, s. 150.

37 Przykładem innych organizacji zgłaszających opinię mogą być Federacja na rzecz Kobiet i Planowania Rodziny, Forum Kobiet Polskich, Stowarzyszenie Rodzin Katolickich – wszystkie zostaną przywołane przy sprawie Alicji Tysiąc.

38 Więcej na temat metody litygacji strategicznej znaleźć można w literaturze międzynarodowej, tytułem przykładu zob. S. Cummings, D. Rhode, *Public Interest Litigation: Insights from Theory and Practice*, „Fordham Urban Law Journal”, vol. XXXVI, Nowy Jork 2009; T.D. Gill, *Litigation Strategy at the International Court: A Case Study of the Nicaragua vs. United States Dispute*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht 1989.

39 Zob. szerzej A. Bodnar, *W poszukiwaniu precedensów...*, s. 123 i n., autor zwraca jednak wyraźnie uwagę, że termin „litygacja strategiczna” jest kalką językową i nie ma w języku polskim odpowiedniego sformułowania trafnie i wyczerpująco ujmującego problem, którym Fundacja zajmuje się w ramach Programu Spraw Precedensowych

40 Zob. Raport z działalności Programu Spraw Precedensowych Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka z działalności w latach 2005–2006.

jest, że Fundacja występowała nie tylko w sprawach polskich, ale również w sprawach dotyczących naruszeń praw jednostki w innych państwach⁴¹.

Analizując udział organizacji pozarządowych jako *amicus curiae* przed Trybunałem w Strasburgu sprawa *Tysiąc* przeciwko Polsce wydaje się być wyjątkowo symptomatyczna. Treść wyroku w sprawie Alicji Tysiąc wywołała wiele kontrowersji w kręgach zarówno lekarzy, etyków, polityków i oczywiście prawników. Trybunał zabrał głos w dyskusji na temat istnienia prawa podmiotowego do aborcji⁴².

W styczniu 2003 r. Alicja Tysiąc wniosła skargę przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu. W lutym 2006 r. Trybunał uznał skargę za dopuszczalną i rozpatrzył ją na jawnym posiedzeniu. Orzeczenie Trybunału zostało ogłoszone 20 marca 2007 r. Alicja Tysiąc, jako powódka, i rząd przedstawili pisemnie swoje stanowiska oraz odpowiedzi na te stanowiska. W sprawie wystąpiło pięć organizacji pozarządowych w charakterze *amicus curiae*: Helsińska Fundację Praw Człowieka, Federacja na Rzecz Kobiet i Planowania Rodziny, *Center for Reproductive Rights* z siedzibą w Nowym Jorku, Stowarzyszenie Rodzin Katolickich, Forum Kobiet Polskich⁴³. Alicję Tysiąc w staraniach o zadośćuczynienie wsparły Federacja na rzecz Kobiet i Planowania Rodziny oraz Helsińska Fundacja Praw Człowieka, które zwróciły szczególną uwagę na polską praktykę i trudności w korzystaniu z praw przyznanych kobietom⁴⁴. Fundacja wraz z Federacją na rzecz Kobiet i Planowania Rodziny złożyły opinię, w której zostały przedstawione argumenty przemawiające za tym, iż w Polsce nie jest prawidłowo przestrzegana ustawa o planowaniu rodziny, a sprawa Alicji Tysiąc dotyczy problemu o systemowym znaczeniu. Ponadto, brak jasnych kryteriów wątpliwości, co do konstrukcji prawa do przerywania ciąży z przyczyn medycznych i genetycznych powodują, że lekarze mogą odmawiać dokonania zabiegów oraz związanych z nimi badań medycznych z obawy przed

41 Np. *Leela Förderkreis E.V. i inni* przeciwko Republice Federalnej Niemiec (58911/00), *amicus curiae* z 21 marca 2007, wyrok z 6 listopada 2008 r., N. przeciwko Wielkiej Brytanii (26565/05) – *amicus curiae* z 6 września 2007 r., wyrok z 27 maja 2008 r., *Soldatenko* przeciwko Ukrainie (2440/07) – *amicus curiae* z 28 września 2007 r., wyrok z 28 września 2008 r., *K.U.* przeciwko Finlandii (2872/02) – *amicus curiae* z 10 marca 2007 r., wyrok z 3 grudnia 2008 r.

42 Zob. M.A. Nowicki: *Sprawa Alicji Tysiąc: co powiedział strasburski Trybunał i czego nie powiedział*, „Rzeczpospolita” z 24–25 marca 2007 r.

43 Wszystkie opinie zostały uwzględnione w wyroku Trybunału dostępnym na stronie <http://hudoc.echr.coe.int/web/services/content/pdf/001-99043> (dostęp: 1.03.2013), s. 56 par. 86–102.

44 Opinia dostępna na stronie Fundacji www.hfhrpol.waw.pl (dostęp: 1.03.2013).

odpowiedzialnością karną. Ponadto w opinii podkreślono, iż w polskim prawie konieczne jest stworzenie środka odwoławczego od decyzji lekarza uniemożliwiającej przeprowadzenie zabiegu aborcji. Centrum Praw Prokreacyjnych (*Center for Reproductive Rights*) podkreśliło, że mechanizmy umożliwiające szybkie podjęcie decyzji istnieją w wielu krajach Europy, takich jak: Czechy, Dania, Finlandia, Norwegia, Szwecja czy Słowacja⁴⁵. Centrum stwierdziło również, iż brak istnienia w Polsce procedury odwoławczej od decyzji lekarza, nieuwzględniającej wniosku kobiety o przerwanie jej ciąży, odbiega od uregulowania tej kwestii w innych państwach europejskich, takich jak: Bułgaria, Chorwacja, Czechy, Dania, Finlandia, Norwegia, Słowacja, Słowenia czy Szwecja. W sprawie pisemne oświadczenia złożyły również Stowarzyszenie Rodzin Katolickich i Forum Kobiet Polskich⁴⁶. Zaprzeczały one twierdzeniom strony skarżącej o ograniczonym dostępie kobiet w Polsce do legalnej aborcji. Ponadto Forum podnosiło, że obowiązujące przepisy skutkują jedynie zniesieniem nielegalności aborcji, gdy prawo płodu znajdzie się w konflikcie z pewnymi interesami. Forum Kobiet Polskich wyraziło pogląd, że w polskim prawie nie istnieje prawo do aborcji. Jej dopuszczalność nie jest rozwiązaniem preferowanym przez państwo. Argumentowano, iż art. 8 Konwencji nakłada na państwo obowiązek powstrzymania się od arbitralnej ingerencji, a nie obowiązek działania, a więc na podstawie tego przepisu nie można uznać istnienia obowiązku przeprowadzenia zabiegu aborcji. Stowarzyszenie Rodzin Katolickich wskazało, że Konwencja nie stanowi o istnieniu prawa do aborcji. Sędziowie Trybunału odwołali się do opinii przedstawionej przez Polską Federację na rzecz Kobiet i Planowania Rodziny razem z Helsińską Fundacją Praw Człowieka. W orzeczeniu podkreślono „fakt, iż aborcja jest co do zasady przestępstwem, zniechęca lekarzy do zezwalania na aborcję, w szczególności przy braku przejrzystych i jasno określonych procedur określających, czy w indywidualnej sprawie są spełnione prawne warunki do dokonania aborcji terapeutycznej”. Trybunał ponadto zauważył, „iż prawny zakaz aborcji, w powiązaniu z ryzykiem poniesienia odpowiedzialności karnej na podstawie art. 156 § 1 kodeksu karnego, może rzeczywiście

45 Opinia dostępna na stronie organizacji www.reproductiverights.org (dostęp: 1.03.2013).

46 Opinia dostępna na stronie organizacji www.forumkobietpolskich.csc.pl (dostęp: 1.03.2013).

mieć na lekarzy działanie odstrasżające przy rozstrzyganiu, czy w indywidualnej sprawie zachodzą przesłanki do przeprowadzenia zgodnego z prawem zabiegu aborcji”.

ETPC często uwzględnia w wyroku przedstawione opinie wprost, powołując się na obserwacje i wiedzę fachową organizacji pozarządowych, która nie zawsze musi dotyczyć *stricte* zagadnienia prawnego⁴⁷. Jeżeli opinia przyjaciela sądu została przedstawiona, to Trybunał odnotowuje ją i streszcza w części poświęconej uczestnikom postępowania, choć później niekoniecznie musi przytaczać elementy opinii czy argumenty w niej zamieszczone⁴⁸. W postępowaniu przed Trybunałem w Strasburgu zdarzają się również takie sytuacje, kiedy argumenty użyte w opinii przyjaciela sądu są następnie wykorzystywane przez sędziów w zdaniach odrębnych. Przykładem może służyć sprawa *N. przeciwko Wielkiej Brytanii*⁴⁹, w której Helsińska Fundacja złożyła opinię przyjaciela sądu, twierdząc, że wydalenia osoby zakażonej wirusem HIV do państwa, w którym będzie ograniczona opieka medyczna w zakresie terapii antyretrowirusowej, będzie stanowiło naruszenie art. 3 Konwencji. Trybunał w orzeczeniu stwierdził, że decyzja władz państwa (w tym przypadku Wielkiej Brytanii) nie będzie naruszać Konwencji. Zdanie odrębne do wyroku sporządziło trzech sędziów: Françoise Tulkens (Belgia), Giovanni Bonelio (Malta) i Dean Spielmann (Luksemburg), którzy wprost powołali się na opinię przedstawioną przez Fundację.

Wnioski

Działania podejmowane przez organizacje pozarządowe działające w charakterze *amicus curie* przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka mają coraz większe znaczenie dla wzmocnienia ochrony praw człowieka w Europie, rozwoju prawa w tym zakresie, oraz dla sądów krajowych i jednocześnie dla rozwoju międzynarodowych sądów administracyjnych, innych regionalnych sądów ochrony praw człowieka oraz międzynarodowych sądów karnych.

Należy zgodzić się z opinią, że monitoring stanu przestrzegania praw człowieka, ujęty na przykład w raporcie alternatywnym sporządzanym przez organizację

47 Przykładem może służyć wyrok Trybunału w sprawie *M.C.*, przeciwko Bułgarii skarga nr 39272/98 wyrok z grudnia 2003 r., w którym Trybunał powoływał się na wiedzę organizacji pozarządowej *Interrights* w zakresie ofiar gwałtów i ich form przeżywania traumatycznych doświadczeń, zob. § 146 wyroku.

48A. Bodnar, B. Grabowska, P. Osik, *Opinie przyjaciela sądu...*, s. 168.

49 Zob. zdanie odrębne sędziów Tulkens, Bonello i Spielmann w sprawie *N przeciwko Wielkiej Brytanii* (skarga nr 26565/05, wyrok Wielkiej Izby z 27 maja 2008 r.).

pozarządową, jest jedną z najskuteczniejszych metod wywarcia presji na państwo, które narusza prawa człowieka. Raporty organizacji pozarządowych stanowią przede wszystkim źródło informacji dla organów, takich jak Komitet Ministrów stojący na straży przestrzegania praw i wolności zawartych w Europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Ponadto, raporty te oddziałują na państwa naruszające EKPC, stanowiąc impuls do zmian. Państwa naruszające prawa i wolności człowieka są bardziej skłonne do wydawania odpowiednich przepisów prawnych lub zmiany postępowania⁵⁰, wtedy gdy wykazane zostały one wykazane. Informacje zawarte w raportach przygotowywanych przez NGOs zawierają informacje pozwalające organom kontrolującym stan przestrzegania praw człowieka na większą efektywność działania⁵¹.

Na etapie przygotowywania projektów ustaw lub wprowadzanych do ustawodawstwa zmian dotyczących praw człowieka warto posiłkować się opiniami organizacji pozarządowych. Uczestnictwo organizacji pozarządowych w dialogu i procesie konsultacyjnym w zakresie celów i decyzji w sprawie polityki społecznej może się okazać wartościowe przez zapewnienie możliwości swobodnego przedstawiania opinii w odniesieniu do rzeczywistego funkcjonowania społeczeństwa.

Ciężar wykonywania wyroków wydawanych przez ETPC spoczywa na państwie. Działania organizacji pozarządowych wspomagają Komitet Ministrów występujący w roli strażnika praw człowieka i są niezbędne dla sprawnego funkcjonowania systemu ochrony praw człowieka w Europie, m.in. przez partycypację społeczną. Zaangażowanie organizacji pozarządowych może pomóc, zwłaszcza obecnie, gdy gruntowna reforma ETPC, prowadzona w celu usprawnienia wykonywania jego wyroków, niedawno się rozpoczęła.

50 Zob. A. Teutsch, E. Zielińska, *Sprawiedliwość i prawa człowieka*, [w:] B. Chołuj (red.), *Polityka równości płci. Polska 2007. Raport*, Warszawa 2007, s. 94.

51 A. Teutsch, E. Zielińska, *Sprawiedliwość...*, s. 89.